

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
[209] 1	א. שאלת יסוד – שיטת י"נ אפשטיין
[226] 18	ב. תולדות המחקר – שיקולים עקרוניים
[245] 37	ג. עולמם של לומדי התורה
[259] 51	ד. דרכי הלימוד
[282] 74	ה. ספרים בעולמם של חז"ל
[300] 92	ו. 'הנכתבה המשנה'?
[319] 111	ז. המעבר מלימוד על פה ללימוד מן הכתב – הגאונים
[331] 123	ח. סיכום
[356] 148	נספחים (א – יד)
[378] 170	קיצורים ביבליוגרפיים
	מפתחות
179	מבוא למפתחות
	1. ספרות חז"ל
181	א. משנה
182	ב. תוספתא
183	ג. מדרשי הלכה
184	ד. מגילת תענית, סדר עולם רבה
184	ה. תלמוד ירושלמי
187	ו. תלמוד בבלי
194	ז. מסכתות קטנות
194	ח. מדרשי אגדה
196	2. תרגומים, פייטנים
197	3. ספרות הגאונים
200	4. ראשונים, ספרות קראית
206	5. אחרונים
208	6. אישים / חוקרים
211	7. נושאים
214	8. מילים, מונחים וביטויים
216	9. תיקונים
217	10. רשימת קיצורים
218	11. רשימת ספרות שלא נכללה בביבליוגרפיה

פתח דבר

בקיץ תשס"ה (2005) פורסם מאמרי "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה' בכרך ג של כתב העת 'מחקרי תלמוד', שהוקדש לכבוד מורי ורבי פרופ' אפרים אלימלך אורבך (עמ' 209–384). בהערה בראש המאמר כתבתי: 'אני מקווה לחזור ולדון בנושא חשוב זה והשלכותיו בהודמנות אחרת' (וראה עמ' 226, עמ' 355 ועוד). אולם בסמוך לכך חליתי ומאז לא יכולתי להמשיך לעסוק בכך כפי שתכננתי.

חבריי למקצוע ותלמידיי לחצו עליי להוציא מפתח מורחב למאמר. בראשונה סירבתי, אך לפני כארבע-חמש שנים נעניתי להפצרותיו של תלמידי חנן בירנצוויג, שהתנדב בחפץ לב להכין מפתח מפורט לכל הנושאים והמקורות הכלולים במאמר. לפני כשנה פנה חנן אל חברי דניאל שפיצר בבקשה לסייע בהכנת המפתחות לספר, והוא נענה לכך ברצון. ברצוני להודות מקרב לב לחנן ולדניאל על יוזמתם ופועלם. תודתי לפרופ' מנחם כהנא – שבלי התערבותו כרך זה לא היה מופיע. ברצוני להודות גם ליהונתן נדב, מנהל הוצאת 'מאגנס', על הסכמתו לפרסם בשנית את מאמרי, בתוספת המפתחות החדשים, בהוצאת 'מאגנס'.

ירושלים תשע"ט

יעקב זוסמן

ב

אף על פי שאינני עוסק במסגרת זו בכל מכלול העיונים והדיונים בשאלת 'כתיבת תורה שבעל פה',¹ ברצוני להציע כמה שיקולים עקרוניים ומכריעים בנושא גדול וחשוב זה. שאלת יסוד זו, הנוגעת כמעט לכל תחום בחקר ספרות חז"ל,² לא ירדה מעל סדר יומם של העוסקים בספרות זו ולא פסקו מלעסוק בה מאז ראשיתה של 'חכמת ישראל'.³

1 רשימה ביבליוגרפית בסיסית ראה במבוא לנה"מ, עמ' 693. וממה שנתחדש מאז, ראוי להוסיף לפחות מצד חוקרי תלמוד מובהקים: ח' אלבק, עריכת המשנה עמ' 151 ואילך, (וכך כבר ב-Korrespondenzblatt של האקדמיה למדעי היהדות 1922 עמ' 29); הנ"ל, מבוא למשנה, עמ' 115 ואילך (וראה גם הר"ש אלבק, משפחות סופרים, עמ' 25 ואילך); ל' גינצבורג, פיר"ח, מבוא, עמ' צו, שם ח"ד עמ' 137 (וראה גם ח"ג עמ' 188 ועוד, וכן גאוניקה ח"א, עמ' 119 ואילך ר. 315ff. (1942), pp. 33 (JQR); קפלן, עריכת הבבלי, עמ' 261 ואילך; ב"מ לוי, רבן סבוראי, עמ' 46; פתקלשטין, המסירה, עמ' 115 ואילך; ש' ליברמן, יונית ויונות, עמ' 213 ואילך; א"ש רוזנטל, דקדוקי עניות, עמ' 149 (וראה עוד להלן עמ' 349 הע' 85); ש' אברמסון, עבודה זרה, מבוא, עמ' xiv, מבוא לתרגום מס' בבא בתרא, עמ' ב נכתבת המשנה, עמ' 27 ואילך; D. Zlotnick, *The Iron Pillar*, pp. 51ff.; A. Goldberg, *Compendia*; Faur, *Golden Doves*, pp. 84ff. (1987), pp. 241ff.; וראה גם אלן, מחקרים, ב, עמ' 229 ואילך ואורבך [לעיל הערת הפתיחה]. ראה גם 'המבוא הגדול' של כן יהודה למילנו (1948), עמ' 132 ואילך, בליל של מקורות ומחקרים בנושא.

ומן המחקרים על רקע חקר תורות הספרות שבעל פה, ראוי להזכיר לפחות שניים: החלון בתחום זה S. Gandz, *Dawn of Literature*, ואת העבודה היפה והמעניינת של גרהרדסן, Memory (על חלקו הראשון של החיבור ראה א' גולדברג, *Bibl. Or.* 21 [1964], pp. 223–225; ועל חלקו השני, מ' סמית, *JBL* 82 [1963], pp. 169ff. וג' וידנרן, *Oral Tradition*, עמ' 266 ואילך, [1963], pp. 42ff. 10). נוכעת גרהרדסן אצל ונסבור, Oral Tradition, עמ' 266 ואילך, ובהקדמתו למהדורת הצילום החדשה (1998) — וראה עוד להלן עמ' 331 הע' 1.

2 ויש שהפליגו ואמרו שזו 'אחת מההלכות החמורות בדברי ימי ישראל' (שפ"ר, ח"ב עמ' 297 הע' 3); ראה גם לברכט הנ"ל (עמ' 211 הע' 11) סוף עמ' 16, ור"ש בלון הנ"ל (שם); והיא שייכת בוודאי לאותן 'שאלות יסודיות שאנו מתלבטים בהם' במחקר התלמוד (הגר"ש ליברמן, תרביץ מה [תשל"ו], עמ' 54). [וראה כעת ר"ד פרנקל ב-JSQ שלהלן עמ' 235 הע' 27; ויש נאה, מבנהו וחלוקתו, עמ' 505].

3 כגון רנ"ק, מורה נבוכי הזמן, פרק יד עמ' רנד; שיר, ערך מילין, ערך אגדה, ערך אמורא ועוד, כרם חמד ג (תקצ"ח), עמ' 47 וראה גם שם ז (תר"ג), עמ' 158 ואילך — וכך כבר באיגרתו אל שד"ל (תקצ"א) — ראה 'זכרון לאחרונים' עמ' 41 (השווה איי הים, עמ' קיד הע' מא); צונץ, הדרשות, פרק יט עמ' 162 ופרק כ עמ' 175 (והשווה השגות ראבי"ה, עמ' ט); רצ"ה חיות, כבר בחיבורו הראשון, 'תורת הנביאים' (תקצ"ו), עמ' קנב, 'מבוא התלמוד' פיקים לב-לג, ובכמה מקומות בהגהותיו לש"ס [כגון שבת ו ע"ב, תענית יב ע"ב, סוכה נ ע"ב, סוטה כ ע"א, גיטין ס ע"א ובבא מציעא פה ע"ב; לחיבורו 'כיצד נכתבה המשנה' לא זכינו — ראה צ"פ חיות, נאומים, עמ' 191 הע' 1 (מר ח' גפני מעיר לי שרצ"ה עצמו מזכיר

בדרך כלל סובבו המחקרים לא סביב המקורות עצמם אלא על דעתם של גאונים וראשונים,³ שהרי מקובל היה להניח ש'חכמי ישראל נחלקו בזה מאז לשני מחנות: רס"ג... הרמב"ם ועוד, סוברים שכל חכם וחכם היה כותב לעצמו ורבי כתב את המשנה. לעומתם הצרפתים למן רש"י... מחליטים שלא נכתב כלום בימי הראשונים, לא המשנה ולא התלמוד...⁴ רוב המחברים נשאו ונתנו באותם מקורות עצמם, דשו בהם וחזרו ודשו בהם מכיוונים שונים, ולכלל הכרעה ברורה לא הגיעו. הגישות המחקריות משתנות, וכיווני המסקנות מתהפכים מן הקצה לקצה, הכול לפי האופנות המתחדשות ובהתאם לרוח הזמן.⁵ גם בשנים האחרונות חזר הנושא וצף מכיוונים שונים⁶ — אבל טרם נעשה דבר של ממש לבחינה כוללת מחודשת, ולבדיקה שיטתית ומקיפה של המקורות עצמם. כמדומני שהגיע הזמן לסיכום ברור ולהכרעה חד משמעית ע"י הצגה ברורה של השאלות על מרכיביהן וע"י בחינה חוזרת של המקורות כולם, לגופם ולעניינם.⁶

לא אדון כאן בנושאים 'הגדולים', החשובים כשלעצמם, כגון תורת 'שתי התורות' בעולמם של חז"ל — תורה שבכתב ותורה שבעל פה — תולדותיה, התפתחותה ומשמעותה;⁷ תולדות המונח 'תורה שבעל פה' — על צורותיו וגלגוליו;⁸ עצם קיומו של איסור מוגדר לכתיבת תורה שבעל פה — מקורותיו, סיבותיו ותולדותיו;⁹ היחס

- בסוף 'אגרת בקרת' מהד' י' בריל [פרסבורג תר"ץ]: 'קונטרס כיצד נכתבה המשנה אשר אקוה להוציא בימים הללו'; לשד"ל ראה להלן עמ' 232 הע' 22, ע"ש.
- 3א [ראה לעיל עמ' 214 הע' 18].
- 4 כניסוחו של אפשטיין, מברא לנה"מ, עמ' 693.
- 4א [ראה להלן עמ' 349 הע' 485].
- 5 ובעיקר בזכות הרצאותיו ומחקריו של הרא"ש רוזנטל, שבהם חזר והדגיש את אופייה הנוזל של התורה שבעל פה (ראה לעיל עמ' 211 הע' 10; וראה גם 'המורה', עמ' ח) [וראה עוד להלן עמ' 349 הע' 485]. ולאחרונה מאמרו של בנו א' רוזנטל, גרסת המשנה, עמ' 29 ואילך, ותורה שעל פה, עמ' 448 ואילך].
- 6 אני חוזר ומדגיש בחינת 'המקורות עצמם' ולגופם, משום שכאמור, במיוחד בנושא חשוב זה, התנהל הדיון מאז ומעולם סביב דעתם של גאונים וראשונים — דעתם של גאונים וראשונים 'ספרד' מחד ולעומתם רש"י וחכמי 'אשכנז' מאידך. וגם המחקר החדש לא הצליח להשתחרר ממעגל קסמים זה (ראה להלן עמ' 306 הע' 36).
- 7 ראה אורבך, חז"ל, פרק יב (עמ' 254), 'תורה שבכתב ותורה שבעל פה', ובייחוד עמ' 270 ואילך; שפר, Dogma, עמ' 153 ואילך, והספרות הרשומה שם. [ומאז נכתבו דברים לא מעטים בנושא, בהקשרים שונים, ראה למשל ש' ספראי, Compendia, עמ' 35 ואילך, והספרות הרשומה שם. ומאמרו המקיף של א' רוזנטל, תורה שעל פה. — וראה עוד להלן עמ' 333 הע' 9].
- 8 למינוח עצמו, משמעותו, צורתו וגלגוליו ראה צונץ, הדרשות, עמ' 238 הע' 27; בכר, מסורת, עמ' 22 ואילך; וכן י' בלידשטיין, תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 496 ואילך, סיני פז (תש"ם), עמ' פז-פח — ועדיין הנושא טעון בירור. [ראה א' רוזנטל, תורה שע"פ, עמ' 455 הע' 30; קיסטר, אדר"ן, עמ' 261 הע' 69 והנ"ש].
- 9 עניין זה תפס מקום חשוב בדיוני החכמים בנושא שלנו — אבל כבר כתב אפשטיין: '...עיקרו של איסור הכתיבה לתורה שבעל פה מוטל בספק' (מברא לנה"מ, עמ' 693-697, ומבואות לסה"ת, עמ' 17 — והשווה איי הים, קיב ע"א). [ראה להלן עמ' 332 הע' 6].

לכתיבת ספרים בימי הבית השני;¹⁰ היחס לכתיבות שונות — כגון תרגום, אגדה, תפילות וכיו"ב — במשך הדורות¹¹ ושאלות אחרות כיוצא בהן.¹² אתיחס כאן אך ורק לשאלה מוגדרת אחת מן המציאות הראלית בעולמם של חכמים: 'כתיבת המשנה' — דהיינו, מאימתי קיימת 'צירה מרכזית זו, 'עמוד הברזל' של התורה שבעל פה כולה, בצורת ספר כתוב? כלום בימי האמוראים — שנשאנו ונתנו בפירושה של המשנה ודייקו בכל פרטי נוסחאותיה — היה החיבור מונח לפנייהם כספר כתוב? וכניסוחו הברור והבהיר של אפשטיין במסגרת דיונו הכולל ב'נוסח המשנה בזמן התלמוד בבבלי ובארץ ישראל': 'הנכתבה המשנה?'.¹³

*

למען הפרספקטיבה הנכונה והסדר הטוב, אעיר כמה הערות כלליות לתולדות המחקר בנושא טעון דעות ורגשות זה.¹³ בראש ובראשונה יש לקבוע שמאז המאה ה"ז ועד לשנות השלושים-הארבעים של המאה התשע עשרה הייתה הדעה המקובלת, כמעט ללא יוצא מן הכלל¹⁴ — בחוגים רבניים ובחוגי משכילים כאחד — כדעתו הנחרצת של רש"י: 'שלא היתה דבר הלכה כתובה בימיהן [של אמוראים] אפילו אות אחת'.¹⁵ כך סברו כל אלה שדנו במפורש בנושא זה על סמך

10 לכאן שייכת ה'מסורת', שלא נתבררה עדיין כל צורכה, על מחלוקת פרושים וצדוקים בדבר כתיבת הלכות — ראה באומגרטן, תורה שבע"פ, עמ' 7 ואילך, ו' ידן, מגילת המקדש, נו 3 (עמ' 177) [נמה שכתבתי, תולדות ההלכה, עמ' 57–58. — וכעת נעם, מגילת תענית, עמ' 213 ואילך (מהדורה עמ' 206), והספרות הרשומה שם — ולהלן עמ' 332 הע' 4].

11 ראה להלן עמ' 333 הע' 9.
12 ואף לא בספקולציה על הסיבות האידאולוגיות להמנעות מן הכתיבה. וגם שאלת כתיבת ספרים בכלל בעולמם של חז"ל, כגון חיבורים ליטורגיים, הגותיים, היסטוריים ואחרים, שייכת לכאן. [ראה להלן עמ' 353 הע' 101 (נספת יד)].

13 לעיל עמ' 212.

13א [אני פותח דיוקא ב'תולדות המחקר', ולוא רק בגלל נפתוליהם האופייניים כל כך בתחום רגיש זה (להלן הע' 14, 19, 29 ועוד). כבמקרים רבים אחרים במקום לדון במקורות לגופם הסתבך גם כאן המחקר התלמודי המודרני בסבך של בעיות אמונות ודעות — וכך קרה לעתים באופן פרדוקסלי שדיוקא חוקרים מסורתיים נלחמו מלחמת חרמה נגד דעות מסורתיות מקובלות ודגלו בעמדותיהם של רפורמטורים קיצוניים. תופעה זו, שאינה מיוחדת לנושא שלנו, ראויה לטיפול בפני עצמה — היא חשובה במיוחד להבנת נפתולי מחקר התלמוד במאה ה"ט, שאין כאן מקומו המתאים. — ראה עוד להלן הע' 24, 31].

14 למעט נושאי דגל הרפורמה הקיצונית (כגון א' חורין, פ' בער, מ' יוסט, ז' קטל ואחרים), שמטעמים אידאולוגיים ברורים דגלו דיוקא בכתיבת תורה שבעל פה כבר בזמנים קדומים — ראה להלן עמ' 266 הע' 26, ואכמ"ל.

15 גם במסגרת מצוצמת זו לא אוכל שלא להרחיב בעמדתו השיטתית, המרשימה והתקיפה של רש"י בנושא עקרוני זה. הדבר חשוב במיוחד משום שרש"י הוא שקבע גם כאן — ככרוב תחומי המתודולוגיה וההיסטוריה התלמודית — את העמדה המסורתית, שבה דגלו — בווריאציות שונות — תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ולימים נתקבלה כמעט בכל תפוצות ישראל והייתה הדעה השלטת עד לדורות האחרונים — ואכמ"ל. רש"י מדגיש ויחזר ומדגיש, בכל הזדמנות אפשרית, בצורה ברורה ביותר 'שלא היתה דבר הלכה כתובה

בדיקת המקורות והעיון בהם.¹⁶ הראשון שנשא ונתן בעניין זה במפורש ובהרחבה,

בימיהן [של אמוראים] אפילו אות אחת חוץ ממגילת תענית (עירובין סב סע"ב, ד"ה כגון; ובניסוחו של הריטב"א שם: "...ספרים לא היו נכתבין בימי חכמי התלמוד"). על דעתו זו שלא כתבו הלכות חזר רש"י בכל הזדמנות אפשרית כמעט באופן אוטומטי — ראה למשל שבת ו ע"ב, שם יג ע"ב, שם צו ע"ב, שם קלח ע"ב, גיטין ס ע"א ושם ע"ב, ב"מ לג סע"א, שם צב ע"א ועוד; וראה גם רש"י גיטין פה רע"א ד"ה תנא, סנהדרין י ע"ב ד"ה והא עבור קתני, וכיו"ב עוד. והדברים מגיעים עד שבכל מקום שבניסוח התלמודי היה מקום לטעות, רש"י ברגישותו הגדולה מבהיר ומדגיש שאין הכוונה לכתיבה. הוא הקפיד גם להבחין בין המונחים 'שנה', 'גרס', 'סדר', 'קבע', 'ערך' וכיו"ב שהם בעל פה, ובין 'כתב', 'קרא', 'עייין' וכיו"ב — ראה למשל גיטין מד ע"א: 'עייין במכילתך. במשנה הסדורה לך'; ב"מ פה ע"ב: 'ואריכנה מגילתא. לכל אחד ספר; מתניתא. על פה; סוכה כח ע"ב: 'מקרי ומתני. לקרות [מקרא -- דק"ס] שבכתב ולשנות משניות הערוכות ושגורות בפה; שבועות ד ע"א: 'ומשנה לא וזה ממקומה. ...מאחר שפשט ברוב התלמידים לא היה יכולת... לשכחה מפייהם וכו' (עיי"ש וברש"י שם); קידושין כה ע"א ד"ה אלא: '...לפי שהגירסא השגורה בפה קשה לשנותה...'; ב"מ לג סע"א, עיי"ש: משנה ותלמוד 'תלויין בגירסא ומשתכחים'; וראה למשל ביצה כו ע"ב: 'ואייתי מתניתא בדיה. בגירסא' (כצ"ל, ולא כבדפוסים חזשים, גרסינן' — עייין דק"ס שם, והשווה רש"י פסחים מז ע"א: 'ברכי רב אחא. ...לאומרה לרבה משמור'; ב"מ מח סע"א (שסידר ושנה בה'). ובמקומות שמדובר במפורש בטקסט כתוב העיר רש"י שהכוונה או לכתבי הקודש או לאגרות פרטיות, כגון כתובות יט ע"ב ד"ה ספר (ועיי"ש ריטב"א), ועיי"ש סט רע"א ד"ה תלה; וראה גם עירובין כא סע"ב (...מסורת וסימנים בין בתיבות המקרא בין בגירסא של משנה). וראה את התחבטותיו של רש"י בעבודה זרה ט סע"א (ור"י עמדין בהגהותיו שם) וכיו"ב עוד. וממנו למדו והלכו בעקבותיו תלמידיו, ראה למשל ריב"ן יבמות שציינתי לעיל עמ' 217 הע' 27; המיוחס לרש"י תענית יב ע"א ד"ה בצלח, שם טו ע"ב וגיליון הש"ס לרע"א שם (אלא שה'מיוחס' לתענית כבר אינו זהיר ואינו עקבי לחלוטין — עיי"ש ח רע"א ד"ה שלמודו — וראה י' פרנקל, רש"י, עמ' 30 הע' 46) — ואכמ"ל.

ונברור שלאחר המעקב השיטתי בדברי רש"י במקומות אלה ורבים אחרים, שבהם במפורש ובהדגשה חזר ואמר 'שלא היו כותבין', אין עוד טעם להוציא דבריו ממשטם במקומות בודדים, כגון בבא מציעא קיד ע"ב ד"ה ורבה אמר: 'לא טעי תנא ... אלא ודאי ... ושכח וזיכר ודילג וכו' — ראה רז"פ, דרכי המשנה, עמ' 218 הע' 7 — וכי 'התנא' אינו יכול לטעות ולדלג בשיגרא דלישנא?! — ראה למשל 'ירוש' ברכות פ"ה, ט ע"ג, והשווה רש"י סנהדרין י ע"ב ד"ה והא עיבור קתני: 'דרך תנא לטעות בגירסא לחסר תיבה ע"י שכחה' וראה גם רש"י יומא מא רע"ב: 'כשם ש"ש תנאים הרבה שמוסיפים על משנתם בדדמי' רש"י חולין קמא רע"ב. — וחבל שלא זכינו עדיין לעבודה שיטתית, מעבר לידרכו של רש"י בפירושו לתלמוד, גם על תפיסותיו והשקפותיו בכל הנוגע לתורה שבעל פה, למהות התלמוד, התהוותו ושיטותיו. צעדים ראשונים מצויים במאמרו של מ' צוקר, בצרון ב (ת"ש), עמ' 378 ואילך, וראה גם י' פרנקל, רש"י, פרק ב, עמ' 16 ואילך.]

16

להוציא כמה מחברים שבשיטא דלישנא מתבטאים בלשונות הנוטים לכאן או לכאן ובדרך כלל אין ללמוד מהם על דעתם המגובשת בדבר כתיבת תורה שבעל פה (רשימה טובה למדי כבר אצל שטרק¹⁷ [1894], עמ' 54). רוב הראשונים מקפידים בדרך כלל להשתמש במונחים נייטרליים לגבי חיבור המשנה על ידי רבי, כמו: שנה, סתם, תירין, סידר, תיקן, חתם וכיו"ב. רק מעטים (בדרך כלל הספרדים) משתמשים באקראי, ובדרך הילוכם בלבד, גם במונח 'כתב' — וספק אם בכל מקרה אפשר להתייחס לכך ברצינות וללמוד על דעתם המגובשת של חכמים אלה.